УДК [930.253:01](092)(477)

Стронська Наталія

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ БІБЛІОГРАФА С. І. ПОНОМАРЬОВА

У публікації розглянуто листування українського бібліографа другої половини XIX – початку XX ст. С. І. Пономарьова з відомими діячами науки, освіти та культури (В. І. Межов, Г. Н. Геннаді, О. В. Смирнов, М. В. Гербель, М. О. Максимович та ін.).

Ключові слова: Степан Пономарьов, епістолярна спадщина, українські та російські діячі науки, освіти та культури, бібліографія, бібліографічні праці.

В статье рассмотрена переписка украинского библиографа второй половины XIX – начала XX вв. С. И. Пономарева с известными деятелями науки, образования и культуры (В. И. Межов, Г. Н. Геннади, О. В. Смирнов, М. В. Гербель, М. О. Максимович и др.).

Ключевые слова: Степан Пономарев, эпистолярное наследие, украинские и русские деятели науки, образования и культуры, библиография, библиографические труды.

The article deals with the correspondence of S. I. Ponomaryov, the Ukrainian bibliographer of the second half of 19th – beginning of 20th century, with well known figures of science, education and culture (V. I. Mezhov, G. N. Gennady, .V. Smirnov, M. V. Herbel', M. O. Maksymovych and others).

Key words: Stepan Ponomaryov, epistolary heritage, Ukrainian and Russian figures of science, education and culture, bibliography, bibliographic works.

Цікаву сторінку в історії української бібліографії, українсько-російських бібліографічних взаємин другої половини XIX – початку XX ст. становить діяльність відомого бібліографа, книгознавця, бібліофіла Степана Івановича Пономарьова (1828-1913), життєвий та творчий шлях якого ще вивчено недостатньо.

Досі про нього опубліковано низку праць: книги В. Різниченка[1], збірник «Письма И. С. Аксакова… к библиографу С. И. Пономареву»[2], статті Л. Ю. Коцирій[3], М.В. Геращенка[4] та ін. У них йдеться про життєвий і творчий шлях одного з перших вітчизняних бібліографів-професіоналів, який відзначався розмаїтістю наукових зацікавлень. С. Пономарьов написав десятки бібліографічних праць, присвячених українським та російським діячам науки та літератури, вітчизняній краєзнавчій бібліографії, релігійним діячам.

Щоб найповніше і найточніше реконструювати творчий портрет цього подвижника книги, необхідно звернутися до його епістолярної спадщини, яка з різних причин у незначній кількості збереглася в бібліотеках та архівах України і Росії.

У 1913 р. в Петербурзі надруковано збірник «М. М. Стасюлевич и его современники в их переписке»[5], у якому опубліковано декілька листів С. Пономарьова до М. Стасюлевича.

© *Стронська Наталія, 2010*

Михайло Матвійович Стасюлевич, професор, доктор історичних наук, у 1866 р. заснував у Петербурзі власне видавництво. Це була високоосвічена людина (сучасник і майже ровесник С. І. Пономарьова). Він видавав журнал «Вестник Европы» (1866–1918), на сторінках якого публікувались І. С. Тургенєв, О. М. Островський, І. А. Гончаров, К. Тімірязєв, І. І. Мечніков та багато інших відомих людей. Видавництво проіснувало до 1908 р., з ним і з його засновником тісно співпрацював С. Пономарьов.

У вказаному збірнику вміщено декілька листів бібліографа до М. Стасюлевича. В одному з них, датованому з Конотопа 11 грудня 1878 р., повідомлялось: «Щиро дякую Вас за надіслання коректури. А я вже і не чекав її… постарайтесь попросити Ганну Олексіївну, щоб вона доставила Вам надіслані їй мною додаткові примітки»[6]. Про що йшлося? Справа в тім, що С. Пономарьов у річницю смерті російського поета М. О. Некрасова (1878) на сторінках «Отечественных записок» (1878. – Т. 232) опублікував свою бібліографічну працю «Копеечная свеча в память о Некрасове», в якій подав зведений список творів автора поеми «Кому на Руси жить хорошо». У ній містилася низка побажань та зауважень щодо майбутнього видання його творів. Вона зацікавила сестру М. Некрасова Ганну Олексіївну Буткевич, яка готувала до друку посмертне видання творчої спадщини брата. При посередництві М. Стасюлевича вона звернулась до С. Пономарьова з проханням упорядкувати та відредагувати зібрання творів свого брата. Той охоче погодився. Про зацікавленість, з якою взявся С. Пономарьов за редагування і складання історико-літературних коментарів до цього зібрання свідчить лист М. Стасюлевича до Г. Буткевич: «Вчора вперше прийшла коректура від Пономарьова з Києва. Відносно нього будьте спокійні: всі зауваження Єлісеєва [теж одного із редакторів видання творів М. О. Некрасова – *Н. С.*] я виконав буквально з великим задоволенням, що віднайшов їх дуже правильними. Поправки, що надсилаються від Пономарьова, часто цифрові, і ні Єлісеєв, ні я, ніхто інший не в змозі перепровірити ці вказівки…»[7]. А згаданий лист С. Пономарьова М. Стасюлевичу – це своєрідний звіт про хід підготовки до видання зібрань творів М. Некрасова.

Наступний лист М. Стасюлевичу С. Пономарьов надіслав із Києва 19 січня 1879 р. Його зміст знову ж таки стосувався М. О. Некрасова: «Дозвольте мені висловити свою радість, що Ви так старанно, так тепло здійснюєте видання Некрасова. Добре! Ще раз спасибі Вам! Вмістіть, будь ласка, в книзі передмови чи в іншому місці, де знайдете зручним, такі Ваші чудові слова: «На основі цього видання, коли воно буде в руках декількох тисяч людей, можна буде зробити найбільш грунтовне видання, при допомозі всього російського читаючого товариства»[8]. Таких листів С. Пономарьова до М. Стасюлевича в згаданому збірнику щодо М. Некрасова, інших діячів літератури є ще декілька. Як підсумок, можна сказати, що завдяки невтомній праці С. Пономарьова та його колег у світ вийшло чотиритомне видання «Стихотворения Некрасова» (СПб., 1879).

Слід сказати про листування С. Пономарьова з відомим російським бібліографом В. І. Межовим, який на сторінках українського журналу «Основа», що виходив у Петербурзі в 1861–1862 рр., вмістив три бібліографічні праці, присвячені Україні. На жаль, нам відомі лише чотири листи, адресовані С. Пономарьову, хоча і з них видно, що листування між ними було тривалим і змістовним. «Я тільки що одержав Ваш люб'язний лист, – писав у Конотоп В. Межов 20 січня 1875 р., – він пролежав деякий час у Базунова в магазині [відомого петербурзького книготорговця – *Н. С.*]. Зі своєї сторони я давно бажав з Вами познайомитися, наслухавшись про Вас дуже доброго від кн. В'яземського… обіцяю надіслати Вам все, що можу з моїх видань… Прошу надіслати мені твори Вашого пера»[9]. Незабаром С. Пономарьов надіслав до столиці низку своїх бібліографічних праць (яких саме, встановити не вдалося – *Н. С.*), за що отримав вдячного листа від В. Межова, в якому той порадив Степану Івановичу, де і в якому магазині можна придбати для нього друковані видання. Як свідчать наступні листи з Петербурга, В. Межов в особі С. Пономарьова бачив досвідченого фахівця в галузі бібліографії і звертався до нього за допомогою. Так, у листі від 10 грудня 1875 р. він писав, що надіслав у Конотоп п'яте та шосте доповнення до каталога, згаданого А. Ф. Базунова, «в якому я вмістив поправки, зроблені Вами, тих помилок, які Ви знайшли в попередніх випусках»[10]. У 1876 р. С. Пономарьов отримав від В. Межова листа, де, зокрема, говорилося: «Вашу статтю, в окремому відбитку, досить приємну для мене, написану Вами з нагоди мого п'ятого добавлення до каталогу Базунова, і за яку я щиро дякую Вам, одержав я від В. Н. Хитрова» (російського бібліографа – *Н. С.*)[11].

С. Пономарьов листувався також із бібліографами П. Єфремовим, Г. Геннаді, історіками літератури М. Тихонравовим, О. Пипіним, видавцями, літературознавцями та поетами (М. Стасюлевич, П. В'яземський, М. Гербель) та іншими відомими особами. «Ви майстер відшукувати неповноти і неточності…» – писав йому в листі від 20 березня 1872 р. російський бібліограф-гоголієзнавець Г. М. Геннаді[12]. «Дивним бібліографом» називав його М. Стасюлевич за копітку працю по розшуку рідкісних видань[13].

Цікаві факти віднаходимо у листуванні С. Пономарьова і першого бібліографа життєвого й творчого шляху Т. Г. Шевченка М. В. Гербеля. Останній разом з С. Пономарьовим навчався в Ніжинському ліцеї. Вони були добре знайомими і, знаходячись у різних містах, підтримували дружні зв'язки листовно. «Радію Вашій бібліографічній діяльності, яку я дуже поважаю» – писав М. Гербель із Петербурга своєму колезі 12 грудня 1879 р.[14] 27 січня 1880 р. він попросив С. Пономарьова допомогти йому в складанні списків викладачів та вихованців Ніжинського ліцею для книги про історію цього навчального закладу, що мала скоро вийти[15]. В його черговому листі читаємо: «Всі Ваші статті з нагоди пам'ятника Пушкіну я прочитав із задоволенням, причому подивувався Вашому працелюбству та знанню справи, що є це важливіше» (3 серпня 1880 р.)[16] Тут йшлося про оцінку М. Гербелем деяких праць С. Пономарьова бібліографічно-

го спрямування, присвячених О. Пушкіну, передусім публікації «Венок на памятник А. С. Пушкина (поэзия, музыка и живопись, навеянные его созданиями»[17]. Високо цінуючи бібліографічний талант С. Пономарьова, він знову не зміг втриматися від похвальних слів на його адресу: «Бажаю успіхів у Ваших працях – бібліографічних, які приносять так багато користі нашій літературі, що вимагає ще так багато всякого роду виправлень» (лист від 28 листопада 1880 р.)[18].

Збереглося декілька листів С. Пономарьова до Г. М. Геннаді та володимирського бібліографа О. В. Смирнова. «Дозвольте Вас тепер просити про Вашу справу: не уповільнюйте з виданням свого словника» (мова йде про «Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX столетиях, и список русских книг с 1725 по 1825 гг.» – Т. 1–2. – Берлін, 1876–1880; Т. 3. – М., 1906. – Н. С.), – писав С. Пономарьов в листі до свого російського колеги Г. Геннаді 18 квітня 1861 р., – «чи не жарт, 1500 імен уже готові. Чого ж Ви ще хочете? Не чекайте 2000, а підготовте старанно те, що уже зібрано та друкуйте скоріше. А років через п'ять, дасть Бог, і інші 1500 набіжать. Ви питаєте мене про свою «Литературу библиографии» 1858 р., чи є вона у мене. За кого ж Ви мене вважаєте, щоб у мене подібної роботи не було! Таким запитанням бібліографу, тим більше провінційному, навіть образитись можна. А ось інших видань Ваших немає»[19].

«Чи знаєте Ви, яка Ваша праця найбільш захопила мене більше всього і яка здається надзвичайно важливою для багатьох читачів? – писав О. В. Смирнову з Конотопа С. Пономарьов 10 жовтня 1896 р., – це Ваш чудовий каталог бібліотеки Володимирського зібрання. Я готовий «читати його капля за каплею» (як говорив наш попередник Анастасевич) (один із перших російських теоретиків бібліографії – *Н. С.*)[20]. А з приводу головної бібліографічної праці О. Смирнова «Уроженцы и деятели Владимирской губернии», присвяченої відомому російському бібліографу С. О. Венгерову, С. Пономарьов писав: «Я до цього часу не підозрював у Вас такого працелюбного і відмінного бібліографа, а головне – так полюбляючого свою важку і чи не благородну справу… Ви виконали своє завдання воїстину прекрасно: і поняття про особу дані зовсім достатньо, і джерела про неї подані надзвичайно достатньо… Більшої повноти чекати не можна»[21].

У наступному листі до О. Смирнова від 13 лютого 1898 р. С. Пономарьов висловив побажання якнайшвидше побачити перші праці С. О. Венгерова («Критико-биографический словарь русских писателей и ученых» – *Н. С.*). «Ви – Нестор землі Володимирської, – писав він йому, – дозвольте і мені вдарити Вам чолом»[22].

С. Пономарьов у різні роки повідомляв академіку Я. К. Гроту бібліографічні відомості про Г. Державіна, М. Карамзіна, П. Плетньова, митрополита Макарія та ін. Бібліограф високо цінував академіка за його енциклопедичність (учений володів французькою, німецькою, італійською мовами, був упорядником дев'яти томів творів Г. Державіна, П. Плетньова та інших відомих діячів російської літератури).

З нагоди 50-річчя творчої діяльності Я. Грота С. Пономарьов опублікував невелику замітку із значним бібліографічним оснащенням: «Пятидесятилетие гражданской, ученой и литературной службы академика Я. К. Грота»[23].

Ось ще епістолярні свідчення, які додатково змальовують постать С. Пономарьова. Це листи до нього професора словесності Московського університету О. М. Бодянського (уродженця Чернігівщини) та історика М. П. Барсукова, автора 22-х томів «Жизнь и труды М. П. Погодина».

Славетний філолог О. Бодянський був не лише земляком С. Пономарьова, а й близькою йому по духу людиною. Обох об'єднувало палке бажання сумлінно служити науці. С. Пономарьов добре знав, що коли в 1855 р. з нагоди 100-річчя Московського університету вийшла наукова праця О. Бодянського «О времени происхождения славянских письмен» (М., 1855), то в цей час організатори ювілею Московського університету, в т. ч. реакційний професор С. П. Шевирьов, намагаючись відвернути увагу громадськості від ганебної поразки Росії в Кримській війні, хотіли відзначити 1000-річчя слов'янської азбуки в один рік із 100-річчям університету. Однак О. Бодянський доводив у своїй праці (і цілком справедливо), що винайдення слов'янського письма відноситься до 862 чи 863 рр., а не до 855, як того хотілось С. П. Шевирьову та його прихильникам, за що вчений потрапив в опалу.

Проте на його боці було чимало однодумців, зокрема й С. Пономарьов. «Шановний добродію Степане Івановичу, – писав до нього з Москви О. Бодянський 21 грудня 1869 р., – добре пам'ятаю Вас я, любʼязний мій, не один раз згадував про Вас навіть, читаючи Ваші біографічні дослідження, і бажав Вам великих і великих успіхів на цій ниві… Прийміть завірення у виключній повазі і відданості, шановний добродію, Вашого покірного слуги О. Бодянського»[24]. 20 січня 1870 р. він писав С. Пономарьову в Київ на його запит стосовно дати свого народження (С. Пономарьов готував краєзнавчий бібліографічний покажчик, присвячений знаменитим уродженцям Чернігівщини – *Н. С.*), і повідомив: «Стосовно дня мого народження, то можна знайти відомості в «Биографическом словаре профессоров Московского университета ко дню его юбилея в 1855 году»[25].

Історик М. П. Барсуков також поважно звертався до свого колеги з України. В одному з шести листів до С. Пономарьова своє звернення він почав словами «Благословиться подвиг твій». Ці слова належали М. О. Максимовичу. І далі увесь лист про останнього: про його авторство окремих сумнівних робіт, стан журналістики в столиці тощо (лист від 31 травня1871 р.)[26]. Цікаві дані про бібліографування творчої спадщини П. В'яземського є в четвертому листі М. Барсукова до С. Пономарьова від 8 лютого 1878 р.: «Складена Вами бібліографія (йдеться про працю С. Пономарьова «Памяти князя П. А. Вяземского», опубліковану в газеті «Киевлянин» за 1879 р. – *Н. С.*) була передана Я. Гроту і зберігалась у нього до тих пір, доки я не схилив князя на згоду приступити до видання його прози… [бібліографія про творчість П. В'яземського го-

тувалась С. Пономарьовим ще при його житті – *Н. С.*] будьте спокійні, я всебічно буду старатися про те, щоб камінь Ваш [бібліографічна робота про П. В'яземського – *Н. С.*] і був головою кута»[27].

У фондах багатьох провідних бібліотек країни, в т. ч. і в Науковій бібліотеці ім. М. О. Максимовича Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка зберігається книга «Михайло Максимович. Листи» (К.: Либідь, 2004). Тут подано листування першого ректора згаданого університету з багатьма відомими українськими та російськими діячами науки, освіти, культури, в т. ч. із С. Пономарьовим. Цих двох славетних українців єднала творча дружба, щире бажання самовіддано служити науці, людям. До речі, С. Пономарьов навчався на історико-філологічному факультеті в університеті, ректором якого був М. Максимович.

В особі С. Пономарьова М. Максимович бачив не лише визначного бібліографа, а й однодумця на науковій ниві. Степан Іванович присвятив своєму вчителю низку бібліографічних розвідок про його життєвий та творчий шлях.

У згаданому епістолярному збірнику надруковано 12 листів, які М. Максимович надіслав своєму молодшому колезі з Михайлової гори (зараз це с. Прохорівка Черкаської області – *Н. С.*) впродовж 1870–1872 рр.

У першому листі С. Пономарьову від 9 січня 1870 р. М. Максимович писав: «Доброго здоров'я бажаю Вам, Шановний Степане Івановичу, і нової сили на продовження Ваших наукових подвигів»[28].

У його листах подано інформацію про вірші П. П. Чубинського, одержані від В. Б. Антоновича[29], публікації відомих людей на сторінках альманаха «Киевлянин»[30], про інші події, навіть про побутові речі. У листі від 31 січня 1872 р. М. Максимович писав українською мовою: «Добре, земляче, яй-Богу, ти добре гадаєш і мовиш: Горка твоя конотопська – да буде тобі Араратом…»[31] (мова йде про «Зелену гірку», влаштовану С. Пономарьовим у садибі сестри в місті Конотопі – *Н. С.*). І скрізь написано: «шановний», «дорогий», «відданий Вам М. Максимович».

Розглянуто листи С. Пономарьова до різних осіб і листи до нього. Далеко не всі із них виявлено та охарактеризовано. Проте, відомості із навіть уже виявлених листів суттєво доповнюють його творчий портрет, відтворюють глибину наукових задумів, особливості творчої лабораторії. Разом з тим це не лише збагачення історії вітчизняної бібліографії, а й суттєвий внесок у вивчення міжнаціональних бібліографічних зв'язків.

[1] *Різниченко В.* Бібліограф С. Пономарьов. З нагоди 100-ліття з часу його народження (1828–1928). – К., 1928. – 120 с.; Подвижник книги. 1828–1928. – К., 1929. – 112 с.

[2] Письма И. С. Аксакова … к библиографу С. И. Пономареву. – М.: Изд-во Буккейм, 1915. – 230 с.

[3] *Коцирій Л. Ю.* Бібліографічні видання С. І. Пономарьова // Наукові праці НБУВ. Вип. 5. – К.: НБУВ, 2000. – С. 280–285; Російські діячі в дослідженнях українського бібліографа С. Пономарьова // Бібліотечна планета. – 2000. – № 4. – С. 40–41; Діяльність С. І. Пономарьова на ниві бібліографії // Вісн. Кн. палати. – 1998. –

№ 10. – С. 21–24; Сторінки творчої спадщини Степана Івановича Пономарьова // Вісн. Кн. палати. – 1998. – № 2. – С. 37–39.

[4] *Геращенко М. В.* Книгознавець і бібліограф С. І. Пономарьов // Книжник. – 1990. – № 3. – С. 23–26.

[5] Стасюлевич М. и его современники в их переписке / под ред. М. К. Лемке. – СПб., 1913. – Т. 5. – 525 с.

[6] Там само. – С. 80.

[7] *Радченко Л.* Материалы для биографии С. И. Пономарева // Письма И. С. Аксакова … к библиографу С. И. Пономареву. – М.: Изд-во Букгейм, 1915. – С. LXIX.

[8] Стасюлевич М. и его современники … – С. 80–81.

[9] Письма И. С. Аксакова … к библиографу С. И. Пономареву … – С. 112.

[10] Там само. – С. 114.

[11] Там само. – С. 115.

[12] Там само. – С. 119.

[13] Там само. – С. 23.

[14] Там само. – С. 125.

[15] Там само. – С. 126–129.

[16] Там само. – С. 126.

[17] Киевлянин. – 1880. – № 128.

[18] Письма И. С. Аксакова ... к библиографу С. И. Пономареву … – С. 134.

[19] Інститут російської літератури (Пушкінський дім) АН Росії – Відділ рукописів, ф. 357, оп. 3, № 24 (Зібрання В. І. Яковлєва).

[20] Там само. – № 387.

[21] *Масанов Ю.* А. В. Смирнов // Сов. библиография. – 1948. – Вып. 5. – С. 118.

[22] Інститут російської літератури (Пушкінський дім) АН Росії – Відділ рукописів, ф. 357, оп. 3, № 387.

[23] Киевлянин. – 1882. – № 198. – 7 сентября.

[24] Письма И. С. Аксакова … к библиографу С. И. Пономареву … – С. 27.

[25] Там само. – С. 28.

[26] Там само. – С. 29.

[27] Там само. – С. 33.

[28] Максимович Михайло. Листи. – К.: Либідь, 2004. – С. 247.

[29] Там само. – С. 248.

[30] Там само. – С. 249.

[31] Там само. – С. 256.

УДК 930.253-054.72(092)(477)

Шаповал Андрій

“ШУКАЮ ВСЕ ЩЕ БУРЬ І НЕСПОКОЮ”: ЛИСТИ МАРКА АНТОНОВИЧА ДО ВОЛОДИМИРА МІЯКОВСЬКОГО (1942–1943 рр.)

У публікації подано листи М. Д. Антоновича до В. В. Міяковського, які зберігаються серед документів колекції «Український музей в Празі» Центрального державного архіву громадських об’єднань України. Листи містять важливу інформацію про громадсько-політичну, наукову та видавничу діяльність М. Д. Антоновича напередодні та під час Другої світової війни.

Ключові слова: М. Д. Антонович, В. В. Міяковський, еміграція, громадсько-політична діяльність, наукова діяльність.

© *Шаповал Андрій, 2010*